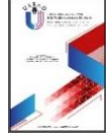

USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi - International
Journal of Social Sciences Academy, Yıl 4, Year 4, Sayı 8, Issue 8,
Nisan 2022, April 2022
e issn: 2687-2641

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARINDA ERZURUM'DA TİFÜS SALGINI VE HAFİZ İSMAİL HAKKI PAŞA'NIN VEFATI

THE DEATH OF THE TYPHUS EPIDEMIC AND HAFİZ ISMAIL HAKKI PASHA IN
ERZURUM AT THE FIRST WORLD WAR

Mustafa Fırat GÜL

Dr., Ph.D.

mustafafiratgul@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9023-4131

Orhan ÖZDİL

Uzman, T.C. Devlet Arşivleri

Başkanlığı,

Ankara/Türkiye.

Exp., T.C. Presidency of State

Archives, Ankara/Turkey.

orhanozdil@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-6182-6541

Makale bilgisi | Article Information

DOI: 10.47994/usbad.1028505

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25.11.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11.03.2022

Yayın Tarihi / Date Published: 20.04.2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Nisan / April

Bu Makaleye Atıf İçin / To Cite This Article: Gül, M. F. & Özdil, O. (2022).
Birinci Dünya Savaşı Başlarında Erzurum'da Tifüs Salgını ve Hafız İsmail Hakkı
Paşa'nın Vefatı. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 4(8), 145-
169.

İntihal: Bu makale intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism
detected.

İletişim: Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usbad>
mail: usbaddergi@gmail.com

Öz: Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Doğu Cephesi'nde yaşadığı en büyük sorunlardan birisi de tifüs hastalığı salgınıdır. Rusya ile yapılan savaşların en şiddetlisi olan Sarıkamış Muharebeleri sırasında ve bu çarpışmaların hemen sonrasında ortaya çıkan tifüs salgını, binlerce sivil insanın ölümüne neden olduğu gibi on binlerce er, binlerce subay ve yüzlerce doktorun ölmesine neden olmuştur. Yaşanan bu tifüs salgını o kadar etkili olmuştur ki Doğu Cephesi'nde çarpışan Osmanlı Üçüncü Ordusu bu hastalık yüzünden yapılan savaşlardan daha fazla zayıflamıştır. Tifüsten dolayı ölen askerler haricinde cephe ve ordunun komutanı olan Hafız İsmail Hakkı Paşa da yakalandığı tifüs hastalığından dolayı hayatını kaybetmiştir. Bu çalışmanın amacı, dönemin Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraflardan ve arşiv belgelerinden yararlanarak, tifüs salgınının en fazla etkisini gösterdiği ve sivil-asker on binlerce insanın hayatını yitirmesini muhtasar bir tasvirin yapılması ve bu trajediyi yaşayan bir bireyin, Üçüncü Ordu Komutanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın gün gün ölümüne gidişinin anlatılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Erzurum, Tifüs, Hasan Tahsin Bey, Hafız İsmail Hakkı Paşa

Abstract: One of the biggest problems that the Ottoman Empire experienced in the Eastern Front in the First World War was the typhus epidemic. In the famous battles of the Sarikamish Battles, where one of the most violent scenes of wars with Russia took place and at the beginning of these battles, the epidemic of typhus caused the death of a humanoid person, one of them being killed by hundreds of thousands of doctors. This typhus epidemic was so effective that it caused more casualties than the battles of the Ottoman Third Army, which fought on the Eastern Front. Those who gave their lives from typhus were killed in ten homeland with the soldier, Hafız İsmail Hakkı Pasha, commander of the front and army, and died before typhus. In this article, the design of the Governor of Erzurum Hasan Tahsin Bey, the telegrams of the Ministry and other archives, the typhus epidemic will be shown the most and the tragedy of the civilian soldier perished, and this tragedy was born. Commander Hafız İsmail Hakkı Paşa tried to explain the day to day death.

Key Words: First World War, Erzurum Typhus, Hasan Tahsin, Hafız İsmail Hakkı Pascha

GİRİŞ

Tarihin her döneminde ortaya çıkan salgın hastalıklar, insanlık tarihi boyunca insanlara ciddi zararlar vererek toplu ölümlere neden olmuştur (Çalışkan, 2020: 4; Kılıç, 2019: 372). Bu nedenle salgınlar çağlar boyunca deprem, yangın, kıtlık gibi diğer doğal afetlerden daha çok zarar vermiştir (Ayar, 2007: 1). Ayrıca salgın durumlarında bir hastalığa dair olaylar birden fazla bölgede aynı zamanda görülebilmektedir (Özlü-Tiryaki, 2019: 1170).

Osmanlı Devleti, XVII. Yüzyıldan itibaren idari, askeri, ekonomik ve iktisadi problemlerin (Koçak, 2019: 14) yanı sıra Avrupa ve Asya'da ortaya çıkan salgın hastalıklardan da etkilenmiştir (Şimşek, 2020: 164). Bu salgın hastalıklar neredeyse Osmanlı'nın bütün kentlerine yayılmıştır (Yılmaz, 2017: 178). Devlet, bu nedenle salgın görülen yerlerde gerekli önlemleri aldı. Salgınlar için Meclis-i Tahaffuz kurularak sağlık işlerinden sorumlu bir hekimbaşı unvanıyla doktor görevlendirilmiştir (Yaşayanlar, 2017: 3-4). Bununla birlikte salgın görülen yerlerde salgının daha fazla yayılmasını engellemek için karantina uygulanmıştır (Kılıç, 2021: 223-224). Özellikle 1850'lerden itibaren Osmanlı'da geniş bir karantina uygulanmış ve Avrupa ile yakın ilişkiler kurulmuştur (Özlü: 2017: 436). XIX. yüzyılda da tedbir olarak Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa'nın önerisi ile 20 baştabip Anadolu ve Rumeli'deki vilayet merkezlerine sevk

edilmiştir. Bu doktorlar, gittikleri yerlerde denetimler yaparak, salgına karşı gerekli temizliklerin yapılmasını ve salgın durumunda gerekli önlemlerin alınmasını sağladı (Atar, 2016: 840).

Halkı salgınlara karşı bilinçlendirmek içinde Türkçe, Ermenice ve Rumca risaleler hazırlanıp, hastalığa karşı hijyen kurallarına nasıl uyulacağına dair bilgilendirme yapılmıştır (Gül, 2009: 246). Osmanlı Devleti'nde salgınlar sadece insanları değil, birçok hayvanın da telef olmasına neden olmuştur (Çalışkan, 2019: 1558).

Lekeli humma olarak da bilinen tifüs, hızlı gelişen enfeksiyöz bir hastalıktır. Hasta insanın kanını emen vücut biti, etkeni alarak hasta olmayan insanların kanını emdiği sırada dışkı ile etkeni sağlam insanın üzerinde dışkısını bırakır (Bulut-Bulut vd., 2017: 16). Bu hastalık çok eski devirlerden beri bilinen ve savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde de hemen salgına dönüşen ateşli bir hastalıktır. Hastalığa sebep olan Rikketsiya Prowazeki adlı bakteri ancak canlı hücrede ürer (Özer, 2016: 219) ve kan dolaşımına girdikten sonra bakteriler üremeye ve büyümeye devam eder*. Nitekim bu hastalık ateşle başlar ve deride dökülmelere neden olur. Özellikle yaşlılarda etkili olan tifüs daha çok kış aylarında görülür. Hastalık insanları delirtmeden ya da onları yüksek ateş ve hezeyan ile öldürmeden önce yüzleri şişirir ve karartır (Sarıköse, 2021: 62-63).

Tıptaki ilerlemeler, sayesinde yakın dönemde pek çok hastalık tarihe karışmıştır. Bir zamanların en öldürücü hastalıklarından olan tifüs son birkaç yüz yılda inanılmaz miktarda evrim geçirerek farklı türlerde bakterilerin taksonomisinin değişmesiyle oldukça karışık bir hal almıştır. Bu nedenle tifüsün bulaşma yolları ve belirtilerinin tanımı 1914 yılından önce yapılmış olmasına rağmen o yıllarda bu hastalığın tedavi edici ilaçları henüz bulunmamıştır. Hastalığın ilk olarak, o günlerde Doğu Cephesi'nde çarpışan ve uzun süre hamam yüzü göremeyen, yeni ve temiz kıyafet bulamayan, elbiselerini uzun süre değiştiremeyen, yetersiz beslenen, aşırı soğuklara maruz kalan ve evcil hayvanlarla bir arada yaşamak zorunda olan askerlerde ortaya çıktığı düşünülebilir.†

Temizlik ve hijyen imkânlarının olmaması, sağlık hizmetleri ve hastanelerin yetersizliği ile ilaç, doktor ve diğer sağlık personelinin eksiliği gibi sebeplerle de hastalığın daha çok kişiye bulaştığı ve hızla yayıldığı kolayca tahmin edilebilir. Ayrıca, Kasım 1914 ile Mart 1915 arasında geçen dört ay gibi kısa bir sürede Erzurum, Artvin, Ardahan, Kars, Iğdır ve Ağrı illerini kapsayan geniş bir çatışma bölgesinin büyük bir kısmının defalarca el değiştirmesi, buralarda yaşayan sivil halkın yerinden oynamasına ve askerler arasında yayılan tifüs hastalığının sivil halka da bulaşmasına neden olmuştur. Diğer taraftan bu aylarda yaşanan ağır kış şartları da hastalığın oluşumu ve yayılmasına neden olmuş olmalıdır. Hastalık o

* <https://www.healthline.com/health/typhus> (14.10.2019/19:20)

† Tifüs kelimesi, Yunancada (Yun: typhos) "dumanlı, puslu" anlamına gelmektedir. Bunun sebebi, tifüse yakalananların zihinlerinin bu şekilde dumanlı olması ve farkındalık seviyelerinin çok düşmesidir. Bunun sebebi aşırı şiddetli baş ağrıları, akut kafa karışıklığı hali (deliryum), buna bağlı olarak davranışlarda değişme, yüksek ateş ve benzeri vücudun sistemlerini alt üst edecek özellikleri olmasıdır. <https://evrimagaci.org/typhus-tifus-670> (14.11.2019/18.25)

kadar etkilidir ki komutanları bile öldürmüştür. Aşağıda yer alan bölümde hayatının son günlerine dair geniş bilgi vereceğimiz Hafız İsmail Hakkı Paşa haricinde Alman Goltz Paşa'da 19 Nisan 1916'da –başka bir cephede- tifüsten vefat edenler arasındadır*.

Hasan Tahsin Bey ve Erzurum'daki Tifüs Salgını

Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'da başladığı sırada Van Vilayeti Valisi olarak görev yapmakta olan Hasan Tahsin Bey, Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesinden birkaç hafta önce 5 Ekim 1914 tarihinde Erzurum Valiliği'ne atanmıştır (BOA, İ.MMS, 189/5-4). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili üyelerinden ve dönemin önemli yöneticilerinden birisi olan Hasan Tahsin Bey, aynı zamanda savaşa girilmesini isteyen grubun da bir üyesi olmasından dolayı vali olmuştur denilebilir. Sivil bir idareci olarak kendisi Erzurum'da konuşlanan Üçüncü Ordu'nun ve bu ordunun emrindeki Dokuzuncu, Onuncu ve On birinci kolorduların erzak, iaşe, barınma ve sevkiyat ihtiyaçları gibi cephe gerisi hizmetlerini yürütmekle görevlendirilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 441/22; BOA, DH.ŞFR, 441/119; BOA, DH.ŞFR, 443/91). Hasan Tahsin Bey, Balkan Savaşları'ndan önce Rumeli vilayetlerindeki çeşitli kazalarda kaymakamlık görevinde bulunduktan sonra Drama'da mutasarrıflık yapmış (BOA, DH.SAİD.d, 81/481; BOA, DH.SAİD.d, 150/279) ve ardından Beyoğlu Mutasarrıflığı (BOA, İ.DH, 1497/61-2) ve Van Valiliği (BOA, İ.DH, 1498/44-2) görevlerinde bulunarak idarecilik kariyerinde yükselmiş ve Erzurum'daki görevine fiilen 5 Kasım 1914'te başlamıştır (BOA, DH.ŞFR, 446/111). Hasan Tahsin Bey, Suriye Valiliği'ne atanacağı (BOA, İ.DUİT, 41/42-1) 27 Temmuz 1916 tarihine kadar devam eden bu görevi sırasında Doğu Cephesi'nin çetin savaşları, mağlubiyetleri, toprak kayıpları, Teşkilat-ı Mahsusa'nın sınır ötesi operasyonları, Ermeni Tehciri ve Erzurum'un Ruslar tarafından işgali gibi önemli olayların şahidi ve aynı zamanda da bu hadiseleri etkileyen gelişmelerin önemli bir aktörü olmuştur. Erzurum'daki görevinin daha henüz ilk aylarında savaşın şiddeti dışında Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'i zorlayan ve en çok meşgul eden olay ise tifüs salgını ve bu salgının yarattığı ağır tahribat olmuştur. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Cephesinde Osmanlı Ordusunda tifüsten dolayı büyük kayıplar olmuştur (Sarıköse, 2021: 63).

Bu döneme ait belgelerde hastalığın ilk olarak dillendirildiği tarih, Doğu Cephesi'ndeki çatışmaların başlamasından yaklaşık bir buçuk ay sonrasına aittir. Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Sarıkamış Muharebelerinin başladığı ve Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa'nın bizzat cephede olduğu bir sırada, 26 Aralık 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta, çok sayıda hasta asker olduğunu ve hastalıktan ölenler arasında doktorların dahi bulunduğunu bildirmektedir (BOA, DH.ŞFR, 455/80). Doktorların bile hastalıktan ölmüş olması, salgının çoktan başlamış olduğunu, hızla yayıldığını ve artık ölümlere sebep olma aşamasına yani

* Erzurum, serhat şehri olmasından dolayı pek çok defa işgal gördüğü gibi çeşitli hastalıklarla mücadele etmek zorunda da kalmıştır. Şehrin kolerayla ilgili mücadelesi için bkz. (Aktaş, 2015). Yine hem konuyla ilgili hem de cepheyle ilgili çok önemli bir eser için bkz. (Tekir, 2021).

son aşamaya ulaştığını göstermektedir (Sönmez ve Yıldız, 2018: 172)*. Bu tarihten yaklaşık üç hafta sonra yani Sarıkamış Muharebeleri'nin başarısızlıkla sona erdiği ve Rus kuvvetlerinin Erzurum şehir merkezine doğru ilerlemelerinin beklendiği bir sırada İstanbul'a çekilen diğer bir telgraf, durumun daha da ağırlaştığını göstermektedir. Vali Hasan Tahsin Bey, 15 Ocak 1915 günü doğrudan Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey'e çektiği bir telgrafta Rus kuşatmasına karşı hazırlık yapılan Erzurum şehrinde erzak sıkıntısı çekildiğini ve hastalık nedeniyle de durumun vahim olduğunu belirtmiştir (BOA, DH.ŞFR, 458/3). Bu ifadeler, hastalığın gittikçe ağırlaşan seyrini açık bir şekilde teyit etmektedir. Bu arada önceki haftalara göre daha da ağırlaşan kış şartları nedeniyle savaştan taraflar eski sınırlarına çekilmiş ve ocak ayının ortalarından itibaren fiilî bir ateşkes dönemi başlamıştır. Savaş dışındaki konularla daha yakından ilgilenme imkânının bulunabildiği bu kısa savaş molasında, tifüsün artık önlenemez bir salgın hastalık derecesine ulaştığı iyice ortaya çıkmıştır. Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, 24-25 Ocak gecesi yine Mehmed Talat Bey'e çektiği bir telgrafta, tifüs hastalığının soğuk hava şartları ile birlikte, Ruslardan daha fazla zarar verdiğini açık olarak ifade etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 459/3).

Bu telgrafın üzerinden daha iki hafta bile geçmeden şubat ayının başlarında durum artık geri dönülmez bir şekil almış ve hastalığın neden olduğu ağır tahribat iyice belirginleşmiştir. Cephenin ve ordunun komutanı olan Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın bile tifüs hastalığından tedavi altına alındığı (BOA, DH.ŞFR, 460/51) bu sırada Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, 6 Şubat 1915 günü Dâhiliye Nezareti'ne çektiği uzun telgrafta, salgının boyutlarını net olarak ortaya koymaktadır (BOA, DH.ŞFR, 460/57; BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-1). Erzurum Valisi'ne göre tifüs salgınıyla birlikte humma-yı racia (dönek ateş) ve dizanteri hastalıkları da askerler ve halk arasında büyük tahribata sebep olmaktadır. Hâlihazırda 20 bin asker hastadır. Malzeme ve vasıta eksikliği ile ağır kış şartları, doktor yetersizliği ile doktorların dahi hasta olması gibi sebepler, tifüs salgınının ilerlemesini kolaylaştırmaktadır. Hatta doktorlardan o ana kadar 20'si ölmüş ve 30'u da hasta durumdadır. Tabip heyetinin başında bulunan Doktor Süleyman Numan Bey bile hastalanmış ve tedavi altına alınmıştır. Sağlık ekibinin başında artık İbrahim Edhem Tali Bey vardır ve salgınla mücadele işi, kendisiyle birlikte yürütülecektir. Vali Hasan Tahsin Bey'e göre hastalığın bu denli yayılmış olmasının nedenleri şu şekildedir:

- *Askerin temizlik ve korunma hususlarında bilgisiz olması,*
- *Havaların çok soğuk ve aşırı kar yağışlı devam etmesi,*
- *Hastanelerdeki yatak sayısının yetersiz oluşu nedeniyle çok sayıda hastanın şehirdeki evlerde barındırılması,*

* Hastalığın bu kadar fazla etkili olmasının sebebi ordunun daha doğrusu devletin hazırlıksız olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı çıkmadan Dâhiliye Nezareti'nin adı "Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti" olarak düzenlendi. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Karantina İdaresi, Hicaz Sıhhiye İdaresi mezkûr bakanlık çatısı altındaydı. Salgın hastalıklarla mücadele 13 Nisan 1914'te yayımlanan "Emraz-ı Sariye İstilaie Nizamnamesi ile devletin görevleri arasına alınmışsa da adı geçen kurumların cepheye hizmet götürmekteki yetersizlikleri aşıkardır. Üçüncü Ordu, seyyar hastanelerin hiçbirini faaliyete geçirememiştir. Ordu sıhhiyesi harbe hazır olmadığı gibi sağlık personeli de sağlık malzemeleri de yetersizdi. İstanbul'dan gönderilen harp paketleri, asker sayısının çok altındaydı. Bunların da büyük bir kısmı yollarda kalmış ve askerlerin eline ulaşmamıştı (Sönmez-Yıldız, 2018: 172).

- *Savaş yaralıları sayısının çok olması yüzünden diğer hastalara yetişilememesi,*
- *Hastaların Erzincan, Trabzon ve Elâzığ gibi en yakın merkezlere sevk edilememesi,*
- *Şehirdeki izdihamı azaltmak için mecburen izin verilen hasta askerlerin salgını başka bölgelere taşınması,*
- *Doktor ve yardımcı sağlık personeli yetersizliği,*
- *Erzurum şehrinin şartlardan dolayı pek de temiz olmaması*

Erzurum Valisi'ne göre seferberlik ilanından savaşın başlamasına kadar geçen üç aylık sürede sağlık hizmetleri anlamında Erzurum'da hiçbir hazırlık yapılmamıştır. Kayıplar hakkında ise kesin rakam vermeyen Hasan Tahsin Bey, hastalık yüzünden asker ve sivil halk arasında "mühim tahribat" olduğunu ve köylerdeki ölümlerin ise "korkunç" bir şekil aldığını ifade etmekle yetinir. Bu ağır durum karşısında Vali Hasan Tahsin Bey çözüm için 40-50 doktor ve 200 hasta bakıcı ile ilaç gönderilmesini, hastaların nakli için 100 adet at arabası temin edilmesini ve henüz tam anlaşılamayan tifüsle mücadele edebilmek için Almanya ve Avusturya'dan tıbbi destek alınmasını talep etmiştir.

Bu arada Rus savaş esirleri arasında da aynı hastalık yaygındır. Esir Rus askerlerinin kafiler halinde iç bölgelere gönderilmesi de* tifüsün Erzurum'un batısında kalan vilayetlere yayılmasına da sebep olmuştur. Bu durumdan şikâyetçi olan dönemin Sivas Valisi Ahmed Muammer Bey, Erzurum'dan gönderilen esir kafilerinde tifüs hastalığı görüldüğünü, bu nedenle iç bölgelere sevk edilecek savaş esirlerinin önce muayene edilmelerini ve eğer hasta değilse gönderilmelerini istemiştir (BOA, DH.ŞFR, 460/72).

Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, tifüsten dolayı tedavi altında bulunan Üçüncü Ordu Komutanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın durumunun ağırlaştığı (BOA, DH.ŞFR, 460/91) gün (9 Şubat 1915) Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta (BOA, DH.ŞFR, 460/101; BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-2) artık can kayıpları hakkında rakam telaffuz etmeye başlamıştır. Hasan Tahsin Bey'in verdiği bilgiye göre tifüs hastalığı iyice yayılmış durumdadır. Savaş bölgelerinden gelen muhacirler de hastalığın yayılmasına sebep olmuştur. Valinin ifadesine göre son beş ay içerisinde *askerlerden ve halktan tifüs nedeniyle ölmüş 10 binden fazla kişi* Erzurum Kalesi içindeki mezarlığa defnedilmiştir. Bu sayıya Erzurum dışında ölenler ve başka yerlerde defnedilenler elbette dâhil değildir. Valinin verdiği bilgiye göre defnedilen bu cenazeler de ileride sorun teşkil edecek ve yeni bir hastalık dalgasına sebep olacaktır. Zira cenazeler pek derin olmayan bir şekilde defnedilmiş olduğundan cesetlerin ilkbaharla birlikte ortaya çıkması muhtemeldir. Ayrıca hayvan leşleri de gelişi güzel şekilde ortalığa atılmış durumdadır. Bu durum kolera gibi başka hastalıklara da davetiye çıkarmaktadır. Erzurum Belediyesi'nin bu durumla baş

* Rus savaş esirlerinden oluşan ilk kabile Erzurum'a 10 Kasım 1914'te getirilmiştir, 50 kişilik bu esir kafilesi bk. BOA, DH.ŞFR, 447/73 (10 Kasım 1914). Daha sonraki esir kafileri ve bunların iç bölgelere nakilleri için bk. BOA, DH.ŞFR, 447/122 (11-12 Kasım 1914), BOA, DH.ŞFR, 448/75 (16 Kasım 1914), BOA, DH.ŞFR, 455/4 (24 Aralık 1914), BOA, DH.ŞFR, 455/40 (24 Aralık 1914), BOA, DH.ŞFR, 455/108 (28 Aralık 1914), BOA, DH.ŞFR, 455/130 (28 Aralık 1914), BOA, DH.ŞFR, 455/149 (31 Aralık 1914), BOA, DH.ŞFR, 456/19 (1 Ocak 1915)

edecek maddi imkânı olmadığından Vali Hasan Tahsin Bey, merkezî bütçeden destek istemek zorunda kalmıştır. Zira şimdiden tedbir almak, cenazeleri yeniden ve daha derine gömmek, hayvan leşlerini yakmak ve su kanallarını temizletmek gerekmektedir. Valinin sağlık tedbirlerinin alınabilmesi için bildirdiği bu ödenek talebine Dâhiliye Nezareti'nden 11 Şubat 1915 günü olumlu cevap verilmiş ve Müsteşar Ali Münif Bey, istenen paranın gönderileceğini telgrafla bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 49/249).

Aynı gün (11 Şubat 1915) Erzurum'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafla tifüs hastalığının durdurulabilmesi için bol miktarda çay, şeker, gıda ve sabun talep edilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 461/21; BOA, DH.İUM.EK, 6/42-3). Kendisi de tifüs hastalığına yakalanmış olan Doktor Süleyman Numan Bey, bol gıda ile beslenilmesi, şekerli çay içilmesi ve yine bol sabunla elbiselerin temizlenmesi durumunda hasta askerlerin kısa sürede iyileşebileceğini söylemiştir. Doktor tavsiyesi üzerine Hasan Tahsin Bey, "Hilal-i Ahmer" ve "Müdafaa-i Milliye" cemiyetlerinin ne yapıp edip Erzurum'a 32 ton sabun ve 130 ton şeker göndermelerini ister. Bu konuda Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey tarafından 13 Şubat 1915 günü Erzurum'a çekilen cevabî telgraf önemlidir. "Hilal-i Ahmer" ve "Müdafaa-i Milliye" cemiyetlerinin istenen sabun ve şekeri göndermeyi taahhüt ettiklerini ancak bunların naklinde zorluk yaşanabileceğini bu nedenle Ordu Levazım Başkanı Topal İsmail Hakkı Paşa ile görüştüğünü ve Trabzon'da bulunan yeterli miktardaki şeker, çay ve sabunun Erzurum'a gönderileceğini bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 49/262).

Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Üçüncü Ordu Komutanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın tifüs hastalığından dolayı vefat etmesinden* iki gün sonra (14 Şubat 1915) çektiği telgrafta (BOA, DH.ŞFR, 461/56), Erzincan'da toplanan acemi askerlerin kıyafet eksikliği olduğunu, bu durumun hastalığın iç bölgelerde de zuhurunu kolaylaştırdığını ve Ordu Levazım Başkanlığı'nın bu konuda yardımcı olması gerektiğini belirtmiştir. Valinin verdiği bilgiye göre tifüs ve humma-yı racia hastalıkları şiddetle hüküm sürmeye devam etmektedir. Bu arada Erzurum'daki Onuncu Kolordu efradı da hastalığın etkisi altındadır. Hastalık o derece şiddetlidir ki önü alınmadığı takdirde bu durum kolorduyu tamamen yok edecektir. Aynı gün Hasan Tahsin Bey başka bir telgrafla hastalığın sivil halk arasında da korkunç boyutlara ulaştığını, Erzurum'da sadece 15 doktor kaldığını, acilen doktor gönderilmesi gerektiğini ve gerekli tedbirler alınmadığı takdirde durumun ilkbaharda daha da fenalaşacağını belirtmiştir. Bu arada üst düzey komutanlardan biri daha (On Birinci Kolordu Komutanı Ali Galib Paşa) hastalığa yakalanmıştır (BOA, DH.ŞFR, 461/57).

Tifüs ile birlikte diğer hastalıkların da artık iyice salgın haline geldiğini gören ve defaatle talep ettiği malzeme, ilaç ve doktorların kolay kolay gelmeyeceğini

* Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın vefat etmiş olduğunu zikreden 13 Şubat 1914 tarihli Mamuretülaziz Vilayeti telgrafı (BOA, DH.ŞFR, 461/40) ile 14 Şubat 1915 tarihli Bitlis Vilayeti telgrafı (BOA, DH.ŞFR, 461/64) vefatın 12 Şubat günü vukua geldiğini göstermektedir. Ayrıca 21 Şubat 1915 tarihli Erzurum Vilayeti telgrafındaki (BOA, DH.ŞFR, 462/43) ifadeler de Paşa'nın vefat günü olarak 12 Şubat'ı ön plana çıkarmaktadır.

anlayan Erzurum Valisi Hasan Bey çaresizlikten çare üretmek zorunda kalır. Doktor eksikliğini bir nebze olsun giderebilmek amacıyla o günlerde Artvin'de bulunan ve uzun süredir Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinin sınır ötesi operasyonlarını yöneten (BOA, DH.ŞFR, 438/32) Doktor Bahaeddin Şakir Bey'i, tabipliğinden faydalanmak maksadıyla Erzurum'a çağırmak zorunda kalmıştır (BOA, DH.ŞFR, 461/60). Hasan Tahsin Bey'in bir tabip olarak Bahaeddin Şakir Bey'in desteğini almaya çalışması kısa sürede sonuç verir ve Dâhiliye Nezareti, İstanbul Mekteb-i Tıbbiyesi teşhis-i maraz (patoloji) hocası Hamdi Suad Bey ile 8-10 doktorun Erzurum'a gönderileceğini haber verir (BOA, DH.ŞFR, 50/35). Bu arada Artvin'den ayrılmaya hazırlanan Doktor Bahaeddin Şakir Bey de tifüse karşı mücadele için kısa sürede Erzurum'a geçeceğini ancak bölgede çok az doktor bulunduğundan Sıhhiye Umum Müdürü Mehmed Esad Paşa'dan Erzurum'a 8-10 gün içerisinde 20-30 kadar belediye doktoru ile Mekteb-i Tıbbiye'de görevli birkaç şef ve muallim muavini göndermesini istemiştir (BOA, DH.ŞFR, 462/9).

Aynı günlerde Dâhiliye Nezareti de durumun vahametini kavramış görünmektedir. Müsteşar Ali Münif Bey imzasıyla tüm vilayet ve sancaklara gönderilen 21 Şubat 1915 tarihli telgrafta (BOA, DH.ŞFR, 50/57) salgın hastalıklara ve özellikle de lekeli hummaya karşı tedbir alınması, kalabalık yerlerin temizliğine dikkat edilmesi ve bu konuda hapishanelerin temiz tutulması ve mahkûmların temizlenmesi ve temiz elbiseler giymelerinin sağlanması emredilmiştir. Telgrafta, bu işler için paraya ihtiyaç duyulursa bunun da karşılanacağı belirtilmiştir. Salgın hastalıklar konusunda talimat veren Dâhiliye Nezareti, aslında bu konuda oldukça haklı görünmektedir. Zira tifüs ve diğer hastalıklar salgın şeklinde artık diğer vilayetlere de sirayet etmiş durumdadır. Yazışmalardan anlaşıldığına göre bu sıralarda hastalık taşıyıcıların başında savaş bölgelerinden veya düşman işgaline uğrayan alanlardan iç bölgelere göç etmek zorunda kalan muhacirler gelmektedir. Rus işgaline uğrayan Doğubayazıt, Ağrı, Tutak, Diyadin ve Eleşkirt bölgelerinden gelen ve Bitlis Valiliği tarafından Malazgirt ve Bulanık civarına yerleştirilen muhacirlerde ve de bölgenin yerli halkında salgın hastalıklar kol gezmektedir. Bu sıralarda en çok tifo hastalığı etkilidir. Bitlis şehir merkezini de vurmuş olan tifüsün etkisi ise bir nebze azalmıştır. Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, o günlerde tüm Bitlis Vilayeti dâhilinde sadece iki doktor bulunduğunu ve bunların da askeri hastanede görev yaptığını belirtmektedir. Bu yüzden Bitlis Valisi de acilen doktor gönderilmesini talep etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 463/26).

İç bölgelere hastalık taşıyan diğer önemli bir grup da Hasan Tahsin Bey'in 9 Şubat 1915 tarihli uzun telgrafında işaret ettiği gibi Erzurum'daki izdihamı azaltmak için mecburen izin verilen ve memleketlerine giden hasta askerlerdir (BOA, DH.ŞFR, 460/57; BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-1). Diyarbakır'da da bu konuda büyük bir sıkıntı yaşandığını 17 Şubat 1915 tarihli bir telgrafla (BOA, DH.ŞFR, 461/96) İstanbul'a bildiren Diyarbakır Valisi Halil Hamid Bey, Erzurum'dan izinli olarak Diyarbakır'a gelmiş bulunan askerlerde ihmal edilemeyecek derece tifüs hastalığı görüldüğünü, bu durum karşısında önlem almak gerektiğini ancak vilayette bunu yapabilecek maddi kaynak ve doktor bulunmadığını, hastalığın

salgına dönüşmesini önleyecek tedbirler alabilmek için acilen para gönderilmesinin önemine dikkat çekmiştir.

Bölgede sadece askerin değil halkın da yakasına yapışan tifüs belası 1914 yılının son günlerinde resmen tespit edilmiştir ve 1915 yılı şubat ayı başından itibaren şiddetinin zirvesine ulaşmıştır. İç bölgelere de sirayet etmeye başlayan tifüs salgını birkaç gelişme sonrasında 1915 Mart'ının ortalarında şiddetini kaybetmeye başlamıştır. Bu etkenleri şöyle sıralanabilir:

- *Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in cepheden Erzurum'a gelerek tıp heyetinin başına geçmesi*
- *İstanbul'dan doktor ve yardımcı sağlık personeli gönderilmesi*
- *Almanya ve Avusturya'dan uzman tabip desteği alınması*
- *İlaç, erzak, gıda, sabun vs. malzemelerin takviye edilmesi*

Özellikle İstanbul'dan Erzurum'a gelen doktorların gayretleri sonucu tifüsün belinin kırıldığı anlaşılmaktadır. Hastane kapasitelerinin artırılması ve sağlık altyapısının takviye edilmesi de bunda etkili olmuş olmalıdır. Bu kapsamda bir süre sonra tehciye tabi tutulacak olan Erzurum şehri Ermenileri dahi ordu için 150 yatak kapasiteli yeni bir hastane kurmuşlardır (BOA, DH.İ.UM, 89.1/1.3-2). Cephedeki Teşkilat-ı Mahsusa operasyonlarının başından ayrılarak hastalıkla mücadele etmek için Şubat ayının sonlarına doğru Erzurum'a gelmiş olan ve bir daha cepheye dönemeyen Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in mart ayının ortalarından sonra Erzurum'dan ayrılarak İstanbul'a gitmesi de bu tarihlerde tifüs salgınının artık önüne geçilmiş olduğunu göstermektedir*. Bu konuda Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey'e bir telgraf çeken Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'in ifadeleri de bu başarıyı teyit etmektedir (BOA, DH.ŞFR, 465/81).

Dört-beş ay gibi bir dönemde eski tabirle "hüküm-ferma" olan tifüs hastalığının neden olduğu kayıpların ise on binlerle ifade edilecek sayılara ulaştığı anlaşılmaktadır. Sadece Erzurum şehrinde şubat ayı ortalarına kadar asker-sivil 10 binden fazla kişi bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir (BOA, DH.ŞFR, 460/101; BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-2). Nisan ayı başlarına kadar sadece Bayburt'ta 2400 kişi ölmüştü. Bu bilgiye bakarak toplam nüfusu o yıllarda 56 bin olan Bayburt Kazası, nüfusunun yaklaşık yüzde beşini tifüse kurban vermiştir (BOA, DH.İ.UM,

* Sarıkamış Savaşı başta olmak üzere pek çok savaşa katılmış olan Dr. Mehmet Derviş (Kuntman) Bey anılarını sonradan yazmıştır. Genelkurmay Başkanlığı yayınlarından okurlarla buluşan bu önemli kitapta tifüsle alakalı önemli bilgiler de yer almaktadır. Sarıkamış Savaşı'nda yaralıları tedaviyle görevli bir doktor olan Mehmet Derviş Bey tifüsün verdiği zararı şu sözlerle özetler: "...Beni en çok üzen, bu kahraman ordunun, Ruslarla karşı karşıya esaslı bir harp yapmadan erimesine, bozulmasına meydan verilmesi ve netice olarak memleketin harp sefaleti, açlık, tifüs işgaline uğrayarak nüfusumuzun büyük bir kayba uğraması ve gelecek kuşağımızın zayıflığa düşmesidir. İşte Sarıkamış faciası, memleket için böyle derin ve korkunç bir akıbetle sona ermiştir" (Kuntman, 2009: 96).

Orduyu mahveden bu tifüs belasının önüne geçilmesinde büyük pay sahibi olan Kafkas cephesinde sıhhiye müfettişi olarak görev yapan Tefik (Sağlam) Bey'in* yaptığı hizmetlere iltifatı ise şöyledir: "Sizin; Birinci Dünya Harbi'nde, Kafkas Cephesi'nde sıhhiye reisi iken yapmış olduğunuz büyük hizmetleri, bilhassa tifüs üzerindeki değerli çalışmalarınızı ve bölge sıhhiye teşkilatında meydana getirdiğiniz hastane, nekahethane ve misafirhaneleri şüphesiz ki harp tarihi bütün detaylarıyla yazacaktır" (Kuntman, 2009: VII).

*Prof. Dr. Tefik Salim (Sağlam) Paşa (1882-1963): Birinci Dünya Savaşı döneminde kolera ve tifüsle mücadelede büyük başarılar sağlayan dâhiliye profesörü. Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Tıp fakültesi dekanlığı ve üniversite rektörlüğü yaptı. Ülkemizde Veremle Savaş Derneği kurucusudur (Kuntman, 2009: 16).

89.1/1.22). Bir başka telgrafında ise Hasan Tahsin Bey, Erzurum Vilayeti'nde yaşayan 135 bin Ermeni nüfusundan 20-25 bin kişinin de savaşın ilk aylarında hastalıktan öldüğünü tespit etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 472/71). Bu bilgiler dışında belgelerde tifüs veya diğer hastalıklardan dolayı 1915 yılının başlarında meydana gelen can kayıplarına dair herhangi bir rakam zikredilmemektedir. Erzurum Vilayeti'nde hastalıktan ölümlere dair Hasan Tahsin Bey'in verdiği rakamlar, bir belgede Üçüncü Ordu'nun Ocak sonlarına kadar 30 bin şehit verildiği (BOA, DH.ŞFR, 459/38), bir başka belgede Şubat başlarında ordu ve halktan 20 bin kişinin hasta olduğu (BOA, DH.ŞFR, 460/57; BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-1), diğer bir belgede yine Şubat başlarında sadece Erzurum şehrinde asker-sivil 10 binden fazla kişinin hastalıktan öldüğü (BOA, DH.ŞFR, 460/101; BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-2), ayrıca 56 bin nüfuslu Bayburt Kazası'nda hastalıktan 2400 kişinin ölmüş olduğu (BOA, DH.İ.UM, 89.1/1.22) ve nüfusları toplam 135 bin olan Erzurum Vilayeti Ermenileri'nden 20-25 bin kişinin hastalıktan ölmüş oldukları şeklindedir. Bu rakamlardan hastalıktan dolayı savaşın ilk beş altı ayında sivil halktan ölenlerin 40-50 bin kişiyi, askerlerden ise sivil kaybın en az yarısı kadar ölüm meydana geldiğini kabul etmek hatalı olmasa gerekir. Bu durumda tifüsün 1914-1915 kışında Erzurum Vilayeti'nde aldığı canın en az 60 bin olduğu söylenebilir*.

Hasan Tahsin Bey'in yaralı ve hastaların tedavisinde kendisine eşi Mediha Hanım'ın da bizzat yardımcı olduğu ve bu gayretinden dolayı vali eşinin Harbiye Nezareti'nin teklifi üzerine Padişah V. Mehmed Reşad tarafından Şefkat Madalyası ile ödüllendirildiği belgelerden tespit edilebilmektedir (BOA, İ.TAL, 500/38-1,2).

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Tifüs Hastalığından Ölümü

Literatürde çoğunlukla ismi "Hafız Hakkı Paşa" olarak zikredilmekteyse de tam adı İsmail Hakkı'dır. 1879'da Manastır'da dünyaya gelen İsmail Hakkı'nın babası Süvari Mülazım-ı Evveli (Teğmen) Hacı Halil Efendi, annesi ise Habibe Hanım'dır (Bardakçı, 2014: 10). İlk tahsilini Serez ve Köprülü'de yapmış ve bu sırada Kuran-ı Kerim'i hıfzetmiştir. Arkadaşları arasında "Hafız" diye tanınan İsmail Hakkı, babasının hacca gidip Mekke-i Mükerrerme'de vefat etmesi üzerine annesi ile birlikte Manastır'a dönmüştür. Babasının da asker olmasından etkilenerek, Manastır'daki Askeri Rüştîye ve İdadisine girmiştir. Buradaki okulunu başarı ile bitirdikten sonra 14 Mart 1897'de İstanbul'da Harbiye Mektebine kabul edilmiş ve İstanbul'a gitmek zorunda kalmıştır. 1899'da teğmen olmuştur (Sivri, 2016: 3). 1902'de Harp Akademisini bitirmiş ve Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle kıta hizmetine başlamış (Hafız Hakkı, ty.: 9), önce Manastır'a, daha sonra da Selanik'e tayin

* Türk Ordusu'nda görev yapan en meşhur Almanlardan birisi olan Liman Von Sanders "Türkiye'de Beş Yıl" isimli eserinde tifüs hakkında da bilgi verir. Hastanelerin tifüs hastalarıyla dolu olduğunu, o günlerde pek çok hastalığın salgın boyutunda olduğunu da ilave eder: "Kış felaketinin maddi ve manevi sonuçları konusunda önceden verdiğim yargıda ne kadar haklı olduğumu aşağıdaki haberler doğruluyordu". Kendi görüşlerini, hatıralarını yazan Sanders aynı zamanda o günlerde görev yapanların raporlarını da eserine almıştır. Bunlardan birisi de Trabzon'daki Alman Konsolosu Dr. Bergfeld'dir. 2 Mart'ta Dr. Bergfeld'in bir haberi aynen şöyle yazar: "Şehrin bütün hastaneleri lekeli tifüs hastalarıyla doludur. Bulaşıcı hastalık hemen hemen bir afet durumunu almıştır. 900-1000 kadar hasta askerden her gün ölenlerin sayısı 30-50'dir". Kızıllaç doktorlarından Colley ve Zlosisti, 3 Mart'ta Erzincan 'da şunu bildiriyorlardı: " Her türlü sağlık önleminin noksanlığı yüzünden yardım yapılamamakta, Türk askerleri ve Almanlar görülmemiş derecede büyük zayıflık vermektedirle." (Sanders, 1999: 70).

edilmiştir. Bulgar çeteleri ile çatışmalara girmiştir. 1904'te kolağası, 1908'de binbaşı olmuştur (Bardakçı, 2014: 11).

Paşa, İttihad ve Terakki Partisine girmiş ve İkinci Meşrutiyet inkılabının hazırlıklarında görev almıştır. Viyana'da askeri ataşelik görevi ile bulunduğu sırada, -13 Nisan 1909'da- Otuzbir Mart Vak'ası çıkınca, bu görevinden ayrılıp Selanik'te toplanan Hareket Ordusu'na katılmış, olayların bastırılması üzerine de tekrar Viyana'daki görevine dönmüştür (Hafız Hakkı, ty: 9).

Sultan V. Murat'ın oğlu Şehzade Mehmet Selahattin Efendi'nin kızı Behiye Sultan ile 17 Şubat 1910 tarihinde Ortaköy'de bir köşkte evlenen Paşa (Sivri, 2106: 34) aynı yıl Erkân-ı Harbiye-i Umumiye 3. Şubesine, 1911'de 1. Kolordu Erkân-ı Harbiye-i ikinci reisliğine getirilmiştir. Balkan Savaşı'nda Çatalca savunmasında gösterdiği başarı üzerine yarbaylığa (kaymakam) yükseltilmiştir.

Padişah V. Mehmed Reşad'ın iradesiyle (11 Ocak 1914 tarihli) Erkan-ı Harbiye-i Umumiye reisliği Harbiye Nazırı Mirliva (Tuğgeneral) İsmail Enver Paşa uhdesine verildiğinde reis yardımcılıklarına Mirliva (Tuğgeneral) Bronsart von Schellendorf Paşa ile Kaymakam (Yarbay) Hafız İsmail Hakkı Bey'in tayin edilmiştir (BOA, İ.HB, 149/13-1; BOA, İ.HB, 149/13-2).

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ikinci reisliği görevindeyken 7 Aralık 1914'te albaylığa (miralay) terfi ederek Kafkas cephesindeki 10. Kolordu Komutanlığına atanmıştır (BOA, İ.HB,163/33-2).^{*} Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlığı sonrasında, İstanbul'a dönerken 7 Ocak 1915'te Hafız Hakkı Paşa'ya Enver Paşa tarafından tuğgeneral (mirliva) rütbesiyle III. Ordu'nun kumandanlığı görevi verilmiştir (BOA, İ.HB,164/60-2).[†]

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Erzurum'da geçirdiği 73 günü de (3 Aralık 1914-13 Şubat 1915) içeren ve üç aylık bir dönemi (26 Ekim 1914-23 Ocak 1915) kapsayan günlükleri, kendisinin hasta olma sürecine dair az da olsa bazı bilgiler vermektedir. Erzurum'a 3 Aralık 1914 günü gelen (BOA, DH.ŞFR, 451/102) Hafız İsmail Hakkı Paşa günlüklerinin ikinci defterinde belirttiğine göre, bir ay boyunca banyo yapamamıştır. 19 Ocak 1915 günü Heran[‡] (Kırkdikme) ve Azap'taki birlikleri kontrol eden Hafız İsmail Hakkı Paşa, gece saatlerinde Hasankale'deki (Pasinler)

^{*} BOA, İ.HB,163/33-2

Liman Von Sanders, eserinde Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Üçüncü Ordu Komutanlığı'na tayini sürecini anlatır. Sanders'e göre İsmail Enver Paşa, Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Osmanlı'nın başkentinden uzak olmasını istemiştir. Sanders, burada ayrıca yıllardır tartışılan Türk Ordusu'nun Sarıkamış Hakekâtı'ndaki kayıp sayısı hakkında da bilgi verir. Bizim bu çalışmamızı direkt ilgilendiren kısmı ise tifüs belası hakkındaki ifadeleriyle Hafız İsmail Hakkı Paşa hakkındaki görüşleridir:

"Resmi tebliğlere göre 90 bin kişilik ordudan ancak 12 bin kişi geri çekilebilmişti. Diğerleri ise ya şehit ya tutsak olmuş. Açlıktan ölmüş ya da çadırsız karlı karargâhlarda soğuktan donmuşlardı. Arkasından lekeli tifüs salgını baş göstermiş ve bu zayıf düşmüş insanların birçoğunu da o öldürmüştü. Bu feci olaylardan sonra Enver, karargâhıyla birlikte kara yoluyla İstanbul'a doğru yola çıktı. Perişan duruma düşen Enver, 3. Ordunun komutanlığına da Hafız Hakkı Paşa'yı getirdi. Paşa, Türk Genelkurmayının seçkin askerlerinden biriydi. İşlek bir zekâsı ve çabuk kavrama özelliği vardı. Kararını hemen ortaya koymaz, ileri sürülebilecek düşünce ve görüşlere karşı bir cevap ve fikir saklardı. Alınanların düşüncelerini açıkça söylemelerini pek akıllıca bir hareket saymazdı. Bende Doğu'nun iyi yetişmiş tipik insan örneği izlenimini bıraktı. Son altı hafta içinde yarbaylıktan Genelkurmay Şube Müdürlüğü görevine, buradan da generalliğe ve ordu komutanlığına yükselmişti. Enver, onun yeteneğini takdir ediyor ama İstanbul'dan uzakta kalmasını istiyordu" (Sanders, 1999: 58).

[†] Bu tarih Bardakçı'nın eserinde 10 Ocak olarak gösterilmektedir (Bkz. 11).

[‡] Bardakçı, bu köyün adını "Haran" şeklinde vermektedir (2014: 62, 63, 77, 81, 100 ve 102).

Üçüncü Ordu karargâhına dönmüş, ertesi gün (20 Ocak 1915) buradaki kaplıcalarda banyo yapmıştır (Bardakçı, 2014: 100-101 ve 234). 21 Ocak 1915 günü Üçüncü Ordu Komutanı yine Hasankale'de bulunmaktadır. Gün boyu buradaki hastaneleri dolaşmış ve hastalarla ilgilenmiştir. Aynı gün Hertev'deki* (Otlukkapi) hastaneye giden Paşa, ortamın ve askerlerin pisliğinden bahsettikten sonra pis kokulardan dolayı birkaç defa neredeyse istifra edeceğini belirtmiştir. Daha sonra karargâha dönerken mide bulantısı devam eden Hafız İsmail Hakkı Paşa, günlüğünde yazdığına göre, akşam hastalanmaktan endişelenmektedir (Bardakçı, 2014: 105, 236, 237). Paşa, 22 Ocak 1915 gününe ait satırlarında da sersemliğinin devam ettiğini ve başının döndüğünü ifade etmektedir. Günlükler 23 Ocak 1915 tarihinde sona erdiğinden bundan sonrasına dair Paşa'nın kaleminden çıkmış herhangi bir bilgiye sahip değiliz (Bardakçı, 2014: 106, 237).

Tam da bugünlerde (1915 yılı Ocak ayı sonları) Hafız İsmail Hakkı Paşa ile Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey arasında başlayan bir yanlış anlaşılma hiç umulmadık bir tartışmaya dönmüştür. Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın talimatlarını içeren ve 14 Ocak 1915 tarihli telgraf Erzurum, Van, Bitlis, Elaziz, Diyarbakir, Halep, Sivas, Musul, Ankara, Konya ve Trabzon vilayetleriyle birlikte sehven Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'e de gönderilmiştir. Telgraf şöyledir (Gül, 2021: 483):

"Seferberlik ilanından itibaren bi'l-umum memurin-i mülkiyenin de memurin-i askeriye gibi cihet-i askeriyeden verilen her türlü evamiri bilakayd ü şart icraya mecbur oldukları bedihidir.

Bu emrin tebliği anından itibaren gerek benim tarafımdan ve gerekse menzil müfettişliği ve kolordulardan verilecek her türlü emirleri icrada zerre miktarı tereddüt gösteren memurin-i mülkiyeyi rütbesi her ne olur ise olsun derhal azl ile divan-ı harbe tevdi ettirilecek".

Vali Süleyman Nazif Bey de benzer bir üslupla cevap gönderince canı sıkılan Hafız İsmail Hakkı Paşa, Vali'nin haddinin bildirilmesini (cezalandırılması ve divan-ı harbe sevk edilmesi) düşünmüş ve Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan bu konuda destek görmüştür. Dahiliye Nazırı Talat Bey bu gerginliği bitirmiştir (Gül, 2021: 484).

Üçüncü Ordu Komutanı olan Hafız İsmail Hakkı Paşa 5 Şubat 1915 günü hastalığının ağırlaşması yüzünden cephe hattından Erzurum'a dönmek zorunda kalmıştır. Kendisi hemen hastaneye yatırılmış ve tedavi altına alınmıştır (BOA, DH.ŞFR, 460/51).

Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın hastalığı ve tedavi süreci hakkında çektiği ilk telgrafta (6-7 Şubat 1915), doktorların Paşa'nın hastalığı hakkında tam teşhis koyamadıklarını ve tifüs ile zatürre arasında kararsız kaldıklarını ancak ateşin 38,5-39,5 arasında değiştiğini bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 460/63). Hastalığı devam eden Doktor Süleyman Numan Bey, arabayla Hafız

* Bardakçı, bu köyün adını "Hirt" şeklinde vermektedir (2014: 105).

İsmail Hakkı Paşa'nın yanına getirilmiş ve kendisine muayene ettirilmiştir. Süleyman Numan Bey de teşhisini ancak bir sonraki muayenede netleştirebileceğini belirtmiştir. Bu durumda bile Paşa'nın en az bir ay kadar tedavi görmesi ve istirahat etmesi gerekmektedir. Hafız İsmail Hakkı Paşa bu sırada uyanık bir halde bulunmakta ve konuşabilmektedir.

Ertesi gün (7 Şubat 1915) yapılan muayenede ise Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın tifüs hastalığına yakalandığı kesin olarak anlaşılmıştır. Tedavisine devam edilmekteyse de ateşi hâlâ 39,5 derecedir. Genel durumu iyi olmasına rağmen tam olarak iyileşebilmesi için uzun bir tedavi süreci ve sonrasında da yine uzun bir dinlenme dönemine ihtiyacı vardır (BOA, DH.ŞFR, 460/80).

İki gün sonra (9 Şubat 1915) ise Üçüncü Ordu Komutanı için artık dönülmez süreç başlamıştır. Paşa'nın durumu iyice ağırlaşmıştır. Bilincini kaybeden Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın ateşi 39 derecedir. Nabızı dakikada 134 ve soluk sayısı dakikada 50-52'dir. Kendisine ağızdan sadece süt ve ayran verilebilmekte ve idrarını tutamamaktadır. Hayatta kalması konusunda doktorlar umutluydu da durumu ciddidir (BOA, DH.ŞFR, 460/91).

Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'in ertesi gün (10 Şubat 1915) çektiği telgraf, Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın durumuna dair hazırlanan doktor raporunun suretini içermektedir. Doktor raporuna göre Paşa sürekli olarak baygın durumda bulunmakta ve ara sıra sayıklamaktadır. Nabız kuvveti zayıftır. Nabız sayısı ise daha yüksek iken o an 150'dir. Doktorlar sabaha kadar kurtulabileceğinden umutlu iseler de hastalığın durumu vahim boyuttadır (BOA, DH.ŞFR, 461/3).

Sonraki gün (11 Şubat 1915) Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın durumu daha da kötüleşmiştir. Nabız sayısı dakikada 160'a ve nefes sayısı ise dakikada 55'e çıkmıştır. Ateşi ise 39,3'dür. İçlerinde hasta olan Süleyman Numan Bey'in de bulunduğu doktorlar yeniden konsültasyon yaparak ateş, nabız ve nefes arasındaki dengesizliği gidermeye çalışmaktadırlar. Ancak doktorlar bu konuda başarısız oldukları için çok üzgündürler. Sabaha kadar hastanın terlemesi sağlanabilirse nabız sayısının düşmesi ihtimali bulunmaktadır (BOA, DH.ŞFR, 461/22).

Aradan geçen bir gün boyunca durumunda hiçbir iyileşme görülmeyen Üçüncü Ordu Komutanı Hafız İsmail Hakkı Paşa, 12 Şubat 1915 günü Erzurum'da tedavi görmekte olduğu hastanede hayatını kaybetmiştir (BOA, DH.ŞFR, 461/40; BOA, DH.ŞFR, 461/64; BOA, DH.ŞFR, 50/10).

Üçüncü Ordu'nun kumandanının vefatından hemen sonra Başkumandan Vekili İsmail Enver Paşa bu görevi Limon Van Sanders'e teklif etmiştir. Durumu değerlendiren Sanders, 12 Şubat'ta hayatını kaybeden Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın tifüsten vefatını da bildiğinden kış şartlarında bu teklifi kabul etmemiştir*. Hafız

* Kafkas cephesindeki felaket yüzünden Enver'le aramda baş gösteren anlaşmazlıklar, zamanla daha da arttı ve onda beni İstanbul'dan uzak bir yere gönderme isteği yarattı. Bu nedenle 1915 Şubat'ı ortalarında bana Erzurum'daki 3. Ordu Komutanlığını önerdi. 3. Ordu Komutanı olarak Erzurum'a gönderdiği Hafız Hakkı Paşa, lekeli tifüse yakalanarak 12 Şubat'ta ölmüştü. 3. Ordunun çok az kalmış kuvvetine şimdi 20 bin yeni asker ekleniyordu. Ama bu cephede daha aylarca bir harekât yapmaya olanak yoktu. Bu yeni görevi kabul etmedim, bu konuda Almanya'ya da bilgi verdim. Alman Sefiri de benim görüşümü paylaşıyordu" (Sanders, 199: 70).

İsmail Hakkı Paşa'nın yerine Ordu Komutanlığı'na Mahmut Kâmil Paşa atanmıştır (Tekir, 2016: 275).

Hafız Hakkı Paşa'nın Vefatından Sonra Neler Oldu?

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın vefatından dolayı oldukça müteessir olan İsmail Enver Paşa bu acı haberi merhumun zaten hasta (rahatsızlık) olan eşine hemen vermenin münasip olmayacağını belirtmiştir. 16 Şubat 1915 tarihli olan bu telgrafta Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın eşi Behiye Sultan'a bir-bir buçuk ay sonra münasip şekilde vefat haberinin verilmesini tavsiye (talimat) etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 50/10).

Dâhiliye Nazırı namına Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbulad Bey'den Erzurum Vilayeti'ne çekilen 20 Şubat 1915 tarihli telgrafta merhum Paşa'nın tuttuğu hatıratın (günlük) akıbeti merak edilmiştir. Bu telgrafa göre Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın hatıratının 40 sayfadan müteşekkil olduğu sanılmaktadır*.

Yine bu telgrafta mezarın nereye defnedildiğinin bildirilmesi istenmiştir. Yalnızca bir gün sonraki tarihli telgrafta ise devreye Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey girmiş ve Erzurum Vilayeti'ne çekilen telgrafta merhum Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya ait evrak ve eşyanın ailesinin müracaatı üzerine kendisine gönderilmesini istemiştir. Aynı gün Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey tarafından verilen cevapta Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey'e Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya ait iki hatıra defterinin vasiyeti gereği eşi Behiye Sultan'a verilmek üzere bir hafta önce Yüzbaşı Cemal Efendi ile İstanbul'a gönderildiğini; cenazesinin ise Erzurum'un Karskapı mevkisinde bir tepeye defnedildiğini ve oraya bir *abide* yaptırmayı düşündüğünü bildirmiştir. Bir gün sonra (22 Şubat 1915) konuyla alakalı olarak Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey'e Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya ait tüm evrak ve eşyanın doğruca eşi Behiye Sultan'a teslim edilmek üzere görevlendirilen Yüzbaşı Cemal Efendi'nin güvenilir birisi olduğunu ve kendisiyle Dâhiliye Nazırı'na da özel bir mektup gönderdiğini bildiren bir telgraf daha çekmiştir (BOA, DH.ŞFR, 462/56).

* 40 sayfalık hatırat diye telgrafta bahsi geçen hatırat Sarıkamış Savaşı'nın 100. Yıldönümünde yayınlanmıştır. Yakın dönem Türk tarihinin loş ışıklı kısmına bazen el feneri bazen projektör tutan hatıratlar/günlükler tartışmasız ki çok önemlidir. Bu hatıratlardan/günlüklerden bazılarını da tarih konusunda programlar yapan, kitaplar yazan gazeteci yazar Murat Bardakçı yayınlamıştı. 2014'te, Sarıkamış Savaşı'nın 100. Yılında okurlarla buluşan bu günlükler iki defterden oluşmaktadır. Hafız Hakkı Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı ve özellikle Kafkas Cephesi'nde bizzat gözlemlerini ihtiva etmesi bakımından çok değerlidir. Bardakçı, mezkûr eserin 19. Sayfasında "Günlükler iki defterdir" diye başlar ve defterleri tanıtır:

"İlk yaprağının ön yüzünde "Harb-i Umuminin Muhtelif Safhalarına Ait Hatıralarım" ibaresinin yazılı olduğu 18'e 11,5 santim ebadındaki bordo kapaklı, Avrupa malı ve sayfaları çizgili olan ilk defter 31 Teşrinievvel 1330'dan (13 Kasım 1914) başlamaktadır. İlk yaprağının ön yüzünde kurşun kalemle "Almanya Karargâh-ı Umumisine Azimet" ifadesi vardır. 10 Teşrinisani 1330'da (23 Kasım 1914) 92. Sahifede sona ermektedir ve sonra gelen 17 yaprak boştur".

Hemen devamında ikinci defterin 15,5x9.5 cm ebadında, siyah deri kapaklı, sayfaların kareli olduğunu ve notların bazen kurşun kalem bazen de siyah ya da kırmızı mürekkeple yazıldığını öğreniyoruz. Bardakçı şöyle devam eder:

"Bu defterin ilk yaprağının ön yüzüne kurşunkalemle "Şark Harekâtı'na ait hatıralar", arka yüzüne de "Onuncu Kolordu Kumandanlığına Ait Hatıralarım" yazmış, buradan sonra dört yaprağı boş bırakmış, sadece üçüncü yaprağın ikinci yüzüne ikinci yüzüne kırmızı mürekkeple "28 teşrinisani" ibaresini kaydetmiş ama başka bir şey yazmamış ve günlüğe beşinci sayfanın ikinci yüzünden, 29 Teşrinisani 1330'dan (12 Aralık 1914) itibaren devam etmiştir. O tarihten başlayan ikinci defter 5 Kânunuevvelin (18 Aralık) ardından 35 yaprak boş bırakıldıktan sonra 3 Kânunusaniden (16 Ocak 1915) itibaren "Hatıra defterimi tam yirmi sekiz gündür açamadım" sözleri ile devam etmekte ve 10 Kânunusanide (23 Ocak 1915) son bulmaktadır" (Bardakçı, 2014: 19).

Hafız İsmail Hakkı Paşa için abide yapılması fikrini öğrenen Dâhiliye Nazırlığı, 23 Şubat 1915 tarihli telgrafında merhumun ailesinin na'sını ileride İstanbul'a almayı düşündüğünü ve bu sebeple bunu da hesap etmelerini belirtmiştir (BOA, DH.ŞFR, 50/77; BOA, DH.EUM.2.Şb, 71/10). Sonraki tarihli telgraflarda bu abidenin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, ekler kısmındaki fotoğrafta da görüleceği üzere Hafız İsmail Hakkı Paşa ile bir hukuka sahiptir ve merhumun adının yaşatılması için kafa yormuştur (BOA, DH.ŞFR, 467/94). Hem kütüphane hem abide yaptırmayı düşünen Vali'nin bu iş için yeterli bütçesi bile yoktur. Devletin durumu bellidir. Bunun için de Erzurum ve yakın illerden para toplayacağını İstanbul'a bildirirken abidenin İslam'a uygunluğu noktasında Şeyhülislam'a da meseleyi danışmıştır (BOA, DH.İ.UM, 79/9-2).

15 Nisan 1915 tarihli bu belgeden iki gün sonra gelen yazıda önemli bir şerh düşülmüştür. Merhum Hafız İsmail Hakkı Paşa için yapılması düşünülen abide hakkında Şeyhülislam Mustafa Hayri dine başka bir ifadeyle örfe uygun olması gerektiğini belirtmiştir. Düşünülen abide bir sütun şeklinde ve özellikle yontulmuş bir sütun şeklinde olmasıdır. Şeyhülislam da İslam dünyasında bir ismi yaşatmak için türbe, çeşme veya kütüphane gibi eserlerin daha çok tercih edildiğini belirtmiştir. Yine aynı telgrafta başka bir eser daha yapılmak konusunda kara verilirse bunun da 6 ve 8 direk üzerine kubbeli veya açık bir türbe şeklinde olabileceğini Vali'ye iletmiştir (BOA, DH.ŞFR, 52/33).

Ancak beş gün sonra (22 Nisan 1915) gönderilen telgraf tüm bu yazışmaların adeta hükmünü kaldıran bir içeriktedir. Merhum Hafız İsmail Paşa'nın hatırası için yapılması düşünülen abidenin savaş sonrasına bırakılması gerektiğini belirten bu telgraf Dâhiliye Nazırı namına Müsteşar Ali Münif Bey'den Erzurum Vilayeti'ne çekilmiştir. Savaş sonrasında daha büyük bir eser yapılması planlanmış ama bu gerçekleşmemiştir (BOA, DH.ŞFR, 52 / 84; BOA, DH.İ.UM, 79/9-1).

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın vefatının ardından annesi yalnız bırakılmamıştır. Başkumandan Vekili olan İsmail Enver Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazı sonrasında konu değerlendirilmiştir. Maddi ve manevi olarak merhumun annesi Habibe Hanım'a destek olunmuştur. Merhumun annesi evli olduğundan bu desteğin ancak "Hidemat-ı vataniye" tertibinden aylık 4000 kuruş maaş bağlanması konusunda dönemin padişahı V. Mehmed Reşad'ın iradesi ve sonrasında da Meclis-i Mebusan'ın kararı vardır (tbmm.gov.tr/tutanaklar). 2 Mart ile 29 Mart arasında konuyla alakalı yazışmalar yapılmıştır.* Merhum Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın annesi Habibe Hanım, 13 Mayıs 1915 tarihli bir mektupla kendisine maaş bağlanmasından dolayı Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey'e teşekkür etmiştir (BOA, DH.KMS, 64/22).

Annesine maaş meselesinin görüşüldüğü tarih aralığında merhumun adının yaşatılması adına önemli birkaç konunun daha olduğunu yine belgelerden

* BOA, BEO, 4341/325536-2; BOA, İ.MMS, 195/20-4; BOA, MV, 239/37; BOA, İ.MMS, 195/20-3; BOA, İ.MMS, 195/20-2; BOA, DH.İ.UM, 48/8-2; BOA, İ.MMS, 195/20-1; BOA, BEO, 4341/325536-1; BOA, MV, 196/141; BOA, MV, 198/79; BOA, BEO, 4377/328210; BOA, İ.MLU, 10/59-2; BOA, İ.MLU, 10/59-2; BOA, İ.MLU, 10/59-1; BOA, İ.MLU, 10/59-3; BOA, DH.KMS, 64/22

öğrenilmektedir. Paşa'nın isminin mahallelere verilmesi, adına çeşme ve kütüphane yaptırılması hususundaki belgelere göre Sivas Vilayeti'nin Tonus Kazası (Altınyayla) merkezindeki bir mahalle ile Gemerek Nahiyesi'ndeki bir mahalleye "Hafız Hakkı Paşa" isminin verilmesinin vilayet encümenince kararlaştırılmıştır. Bu konuda adım atan Sivas Valisi Ahmed Muammer Bey'dir ve 20 Mart 1915 tarihli yazıyla Dâhiliye Nezareti'nden izin beklemektedir (BOA, DH.İ.UM, 48/8-2). Nitekim bir buçuk ay sonraki (4 Mayıs 1915) belgeden bu iznin verildiği öğrenilmektedir (BOA, DH.İ.UM, 48/8-1).

SONUÇ

Dünyanın gördüğü en büyük ve yıkıcı savaşlardan birisi olan Birinci Dünya Savaşı'nda sadece birbirine düşman olan askerler (devletler) ölümlere neden olmamıştır. Top, gülle, mermi, kılıç kadar hastalıklar ve iklim yüzünden de ölümlerin olduğu hakikattir. Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan Osmanlı Devleti'nin askerlerinin pek çoğu da hastalıklar yüzünden hayatını kaybetmiştir. Kafkas Cephesi'nde Ruslardan daha çok can alan soğuk ve başta tifüs olmak üzere hastalıklar olmuştur. Tifüs salgın halinde, orduyu kırıp-geçirdiği gibi bu salgından Osmanlı ordusunun önemli komutanları ile hasta askerlerin yaralarına çare bulmak için çırpınan pek çok doktor da tifüs yüzünden hayatını kaybetmiştir.

Kafkas Cephesi'nin en önemli çarpışması olan Sarıkamış Savaşı'nın devam ettiği günlerde ve hemen akabinde görülen tifüs belasından dolayı sadece askerler değil halktan da çok fazla insan hayatını kaybetmiştir.

Sarıkamış Harekâtı denilince akla gelenlerden birisi olan Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın savaştaki rolü halen tartışma konusudur. Kimilerine göre dönemin hükümetinin savaşa karar vermesindeki pay sahiplerinden veya başka bir ifadeyle Sarıkamış Harekâtı'nın kış günü yapılmasına sebep olan biriyken kimilerine göre de bu savaşın kurbanlarından biridir. 12 Şubat 1915'te vefat etmiştir.

Ailesinin, mezarını İstanbul'a götürmek istediği belgelere yansımış olsa da merhum Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın mezarı Erzurum Karskapı Şehitliği'nde bulunmakta ve toplumun farklı kesimlerinden pek çok kişinin ziyaret ettiğine şahit olunmaktadır.

Merhum Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın vefatından sonra adının yaşatılması için yapılan çalışmalardan birisi olan isminin iki yerde yaşatılma gayreti boşa gitmiş sayılmaz. Sivas'ın Tonus (şimdiki adı Altınyayla) ve Gemerek kazalarında birer mahalleye Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın isminin verilmesine 1915 yılında karar verilmişse de günümüzde bu ilçelerde Paşa'nın adıyla bilinen bir mahalle yoktur. Fakat Sivas merkezde "Hafız Hakkı Sokak" bulunmaktadır. Ayrıca tespitlerimize göre Balıkesir Susurluk'ta da (Yenimahalle) "Hafız Hakkı Sokak" bulunmaktadır. (Bu ismin kaynağı 12 Şubat 1915'te tifüsten vefat eden ve hayatının son günlerini anlatmaya çalıştığımız Hafız İsmail Hakkı Paşa mıdır yoksa başka bir Hafız Hakkı mıdır emin olmadık.)

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

Babıali Evrak Odası (BEO)

BOA, BEO, 4341/325536 – 1

BOA, BEO, 4341/325536 – 2

BOA, BEO, 4377/328210

Dahiliye Emniyet-i Umumiye

BOA, DH.EUM.2.Şb, 71 / 10

Dahiliye İdare-i Umumiye

BOA, DH.İ.UM, 48/8 – 1

BOA, DH.İ.UM, 48/8-2

BOA, DH.İ.UM, 79 / 9 – 2

BOA, DH.İ.UM, 79/9 – 1

BOA, DH.İ.UM, 89.1/1.22

BOA, DH.İ.UM, 89.1/1.3-2

BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-1

BOA, DH.İ.UM.EK, 6/42-2

BOA, DH.İUM.EK, 6/42-3

Dahiliye, Kalem-i Mahsus

BOA, DH.KMS, 64/22

Dahiliye, Memur Sicil Defterleri

BOA, DH.SAİD.d, 150/279

BOA, DH.SAİD.d, 81/481

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)

BOA, DH.ŞFR, 438/32

BOA, DH.ŞFR, 441/119

BOA, DH.ŞFR, 441/22

BOA, DH.ŞFR, 443/91

BOA, DH.ŞFR, 446/111

BOA, DH.ŞFR, 447/122

BOA, DH.ŞFR, 447/73

BOA, DH.ŞFR, 448/75

BOA, DH.ŞFR, 451/102

BOA, DH.ŞFR, 455/108

BOA, DH.ŞFR, 455/130

BOA, DH.ŞFR, 455/149

BOA, DH.ŞFR, 455/4

BOA, DH.ŞFR, 455/40

BOA, DH.ŞFR, 455/80

BOA, DH.ŞFR, 456/19

BOA, DH.ŞFR, 458/3

BOA, DH.ŞFR, 459/3

BOA, DH.ŞFR, 459/38
BOA, DH.ŞFR, 460/101
BOA, DH.ŞFR, 460/101
BOA, DH.ŞFR, 460/101
BOA, DH.ŞFR, 460/51
BOA, DH.ŞFR, 460/51
BOA, DH.ŞFR, 460/57
BOA, DH.ŞFR, 460/57
BOA, DH.ŞFR, 460/57
BOA, DH.ŞFR, 460/63
BOA, DH.ŞFR, 460/72
BOA, DH.ŞFR, 460/80
BOA, DH.ŞFR, 460/91
BOA, DH.ŞFR, 460/91
BOA, DH.ŞFR, 461/21
BOA, DH.ŞFR, 461/22
BOA, DH.ŞFR, 461/3
BOA, DH.ŞFR, 461/40
BOA, DH.ŞFR, 461/40
BOA, DH.ŞFR, 461/56
BOA, DH.ŞFR, 461/57
BOA, DH.ŞFR, 461/60
BOA, DH.ŞFR, 461/64
BOA, DH.ŞFR, 461/64
BOA, DH.ŞFR, 461/96
BOA, DH.ŞFR, 462 / 48
BOA, DH.ŞFR, 462 / 56
BOA, DH.ŞFR, 462/43
BOA, DH.ŞFR, 462/48
BOA, DH.ŞFR, 462/9
BOA, DH.ŞFR, 463/26
BOA, DH.ŞFR, 465/81
BOA, DH.ŞFR, 467 / 94
BOA, DH.ŞFR, 472/71
BOA, DH.ŞFR, 49/249
BOA, DH.ŞFR, 49/262
BOA, DH.ŞFR, 50 / 77
BOA, DH.ŞFR, 50/10
BOA, DH.ŞFR, 50/35
BOA, DH.ŞFR, 50/48
BOA, DH.ŞFR, 50/54
BOA, DH.ŞFR, 50/57

BOA, DH.ŞFR, 52 / 33

BOA, DH.ŞFR, 52 / 84

İrade, Dahiliye

BOA, İ.DH, 1497/61-2

BOA, İ.DH, 1498/44-2

İrade, Dosya Usulü

BOA, İ.DUİT, 41/42-1

İrade, Harbiye

BOA, İ.HB, 149/13 – 1

BOA, İ.HB, 149/13 – 2

İrade, Meclis-i Umumi

BOA, İ.MLU, 10/59 – 1

BOA, İ.MLU, 10/59 – 2

BOA, İ.MLU, 10/59 – 3

İrade, Meclis-i Mahsus

BOA, İ.MMS, 189/5-4

BOA, İ.MMS, 195 / 20-2

BOA, İ.MMS, 195/20 – 4

BOA, İ.MMS, 195/20-1

BOA, İ.MMS, 195/20-3

İrade, Taltifat

BOA, İ.TAL, 500/38-1,2

Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, MV, 196/141

BOA, MV, 198/79

BOA, MV, 239/37

Telif Eserler (Kitaplar, Tezler ve Makaleler)

Aktaş, E. (2015). Erzurum Vilayetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 8(39), 244-253.

Aksun, Z. N. (2005). *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*. İstanbul: Ötüken Yay.

Alşan, S. (2010). *Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, Erzurum.

Altınanıt, H. İ. (2007). *Sarıkamış*, (Yay. Haz.). Bingör Sönmez. İstanbul: BKY.

Atar, Z. (2016). İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894. *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Ankara, 839-847.

Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Kolera. İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi.

Balcı, R. (2013). *Tarihin Sarıkamış Duruşması*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Çakmak, F. (2011). *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı*. (Yay. Haz.). Ahmet Tetik. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Bulut, E., Bulut, A., Yıldız, P. A., & Yıldız, A. (2017). Savaş İçinde Savaş; Tifüsle Gelen Ölüm. Savaş ve Kültür Sempozyumu, 15-24.

Çalışkan, A. (2019). XVIII. ve XIX. Yüzyılda Antep ve Civarında Bazı Salgın Hastalıklara Dair Bulgular. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 18(4), 1556-1573.

- Çalışkan, A. (2020). Osmanlı Kenti Bayezid'de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları). *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39, 1-19.
- Demirtaş, A. A. (2015). *Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ersöz, F. Ç. (2007). *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdeşümleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eyyüpoğlu, İ. (2010). 91. Yılında Sarıkamış Taarruzu. Ankara: *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12, 93-10.
- Gül, A. (2009). XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4, 239-270.
- Gül, M. F. (2021). Birinci Dünya Savaşı'nın Sıcağında Hafız Hakkı Paşa-Süleyman Nazif Tartışması. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 8(24), 475-491.
- Güreşir, S. K. (2006). *Edebiyatımızda Sarıkamış (1914)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Hafız Hakkı. (t.y). *Bozgun*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Hafız Hakkı. (2014). *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*. (Yay.). Murat Bardakçı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İlden, Ş. K. (1922). *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi: Harbi Umumi Bidayetinde Üçüncü Ordu*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Kanal, H. (2014). Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephe Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54(2), 87-114.
- Kılıç, O. (2019). Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi. *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1* (İzmir, 25-27 Nisan 2019). (Ed.). Mustafa Öztürk & Ayşe Değerli, 371-381.
- Kılıç, O. (2021). *Mikrop, Salgın ve Toplum İnsanlığın Ölümle İmtihanı*. İstanbul: İdeal Kültür Yay.
- Kuntman, D. (2009). *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*. (Der.). Metin Özata. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Marancı, C. (2009). *Sarıkamış ve 91. Alay*. İstanbul: Alioğlu Yay.
- Öğün, T. (2016). Sarıkamış Harekâtı. *TDİA*, Ek-2, 47-479.
- Koçak, Z. (2019). *Manastır'da Hukuk ve Adalet Uygulamaları (1700-1730)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Komisyon. (2014). *Sarıkamış Destanı*. İstanbul: Kâğıthane Belediyesi Yayınları.
- Özer, S. (2016). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını. *Belleten C. LXXX, S. 287, 219-260*.
- Özlü, Z. (2017). Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında). *Belleten C. LXXXI, S. 291, 419-480*.
- Özlü, Z., & Tiryaki, K. (2019). Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular. *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*. (Ed.). Tural Mehmetoğlu, Zhuldyz Sakhi, C. II, Gaziantep, 1169-1182.
- Sanders, L. (1999). *Türkiye'de Beş Yıl. C. 1*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.
- Sivri, P. M. (2016). *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Sönmez, B., & Yıldız, R. (2018). *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*. 6. Baskı. İstanbul: İkarus Yay.

Tekir, S. (2016). Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar. Kars: *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Ek Sayı 1*, 267-287.

Tekir, S. (2021). *Beyaz Harp, Kafkas Cephesi-Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Tokad, M. Fuad. (2010). *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış ve Sibiryaya Günlükleri (1915-1918)*. (Yay. Haz.). Jack Snovden. İstanbul: Timaş Yay.

Sarıköse S. T. (2021). *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.

Şimşek K. (2020). Osmanlı Devri Denizli'de Salgın Hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 38*, 163-176.

Yaşayanlar, İ. (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*. (Ed.). Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yılmaz, Ö. (2017). Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895). *Mavi Atlas 5(1)*, 172-200.

İnternet kaynağı

www.earsiv.sehir.edu.tr

EKLER

Hafız İsmail Hakkı Paşa, Hasankale'de atış talimini izlerken, 16 Kânunusani 1330 (29 Ocak 1915), Erişim Adresi: www.earsiv.sehir.edu.tr [Damat Hafız Hakkı Paşa'ya ait fotoğraf]

Karskapı Şehitliği'nin genel görünüşü (19.10.2019, foto. Uğur Sağıroğlu)

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın mezarı (19.10.2019, foto. Uğur Sağıroğlu)

Sayfa | 166

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET: Birinci Dünya Savaşı sadece Osmanlı Devleti için değil dünyanın birçok devleti için de yıkıcı etkileri olmuş büyük bir hadisedir. Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli cephelerinden olan Kafkas Cephesi'ndeki savaşlar hem de Ruslar için farklı bir yere sahiptir. Kafkas Cephesi'nin en önemli mücadelesi şüphesiz ki Sarıkamış Savaşı'dır. Yaklaşık kırk yıl boyunca Rus egemenliği altında bulunan Osmanlı Devleti topraklarını yeniden vatan toprağı yapmak isteyen dönemin Türk yetkilileri bunun için çılgın planlar yapmıştır. Türk askerinin teçhizat, kıyafet, silah yönünden eksikliğinin yanında arazinin engebeli oluşu ve kış aylarını en soğuk günlerindeki savaş harekâtı elbette çılgınlık olarak kabul edilmektedir. Türk Ordusunun başında hem genelkurmayı hem de başkumandan vekili Enver Paşa vardır. Enver Paşa'nın idealistliği, cesurluğu yeri geldiğinde hata yapmasına sebep olmuştur. Sarıkamış Savaşı konusunda kendisi başka bir vakit yapılması konusunda ikaz edilmişse de kimseyi dinlememiştir. Bu savaşın önemli isimlerinden birisi de Hafız İsmail Hakkı Paşa'dır. Erzurum Valisi olan Hasan Tahsin Bey ise diğer aktörlerdendir. İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinin savaşın içinde bulunduğu günlerde düşmandan daha çok iklimle ve hastalıklarla mücadele edilmiştir. Tifüs bu hastalıkların başında gelmektedir. Tifüs yalnızca 1914 yılının son günleri ile 1915 yılının ilk günleri arasındaki bir hadise değildir. Tarih boyunca pek çok ordunun başına bela bir hastalıktır. Kafkas Cephesi'nde Türkler ve Ruslar tifüsten ziyadesiyle etkilenmiştir. Türkler hem asker hem de sivil halk olarak tifüs hastalığı ile Ruslara göre çok daha yakından tanışmıştır. Tifüsten ölenlerin sayısı konusunda tam bir sayı konusunda ittifak edilmesi zor olsa da dönemin Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'in çektiği telgraflardaki rakamlar korkunç boyuttadır. Az önce de izah edilmeye çalışıldığı gibi dünyanın gördüğü en büyük ve yıkıcı savaşlardan birisi olduğu konusunda kimsenin itiraz etmediği Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında, Kafkas Cephesi'nde yalnızca iki farklı ordunun askerleri çarpışmamıştır. Yalnızca birbirine düşman olan askerler yüzünden ölümler olmamıştır. Silahlar yüzünden ölümler olduğu kadar soğuktan donarak ya da tifüs başta olmak üzere çeşitli hastalıklar yüzünden ölenler de çok fazladır. Hemen belirtilmelidir ki Birinci Dünya Savaşı'na neden ve nasıl girdiği halen tartışılan Osmanlı Devleti'nin askerlerinin hastalıktan ölümleri yalnızca Kafkas Cephesi'nde değildir. Osmanlı Devleti'nin savaştığı diğer cephelerde de binlerce asker hastalıklar yüzünden hayatını kaybetmiştir. Fakat Kafkas Cephesi'ndeki durum diğer cephelerden oldukça farklıdır. Kafkas Cephesi'nde Ruslardan daha soğuk ve tifüsle mücadele etmek zorunda kalan Türklerin yaşadığı zorluklar hakkında bilgi kaynaklarından birisi de Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın günlükleridir. Kafkas Cephesi'nde, özellikle tifüs hastalığının salgın halinde orduyu kırıp-geçirmesinin daha iyi anlaşılması için Sarıkamış Savaşı'nın üst düzey komutanlarından olan Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın şahitlikleri oldukça önemlidir. Kafkas Cephesi'nin en önemli çarpışması olan Sarıkamış Savaşı'nın devam ettiği günlerde ve hemen akabinde görülen tifüs belasından dolayı sadece askerler değil halktan da çok fazla insan hayatını kaybetmiştir. Hasta askerlerin iyileşmesi için kısıtlı ve zor şartlar altında tifüs başta olmak üzere çeşitli hastalıklarla mücadele eden birçok doktor da tifüs yüzünden hayatını kaybetmiştir. Hastalığın (tifüs) Türk Ordusu içindeki yayılışına dair Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın günlükleri ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'in verdiği bilgiler birçok ayrıntı öğrenilmesini sağlamaktadır. Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Erzurum'da geçirdiği 73 gün (3 Aralık 1914-13 Şubat 1915) hakkında bilgi kaynağı olan günlüklerde aynı zamanda günümüz askerleri için de önemli bilgiler vardır. Hafız İsmail Hakkı Paşa, Erzurum'a 3 Aralık 1914 tarihinde geldiği güne kadar bir ay boyunca banyo yapamamıştır. Yıkanamamak, yeterli gıda alamamak askerinin mecaliz kalmasına sebep olmuştur. Üst düzey komutanların bile bu durumda olduğu ordunun başarılı olamayacağı aşikardır. Kafkas Cephesindeki askerlerin hali perişandır. Düşman askerleriyle çarpışmayı bekleyen Türk askerlerinin yoklukla, hastalıkla mücadelesinde uzun süre hamam yüzü ve temiz elbise göremeyişi de hastalıkların artmasına neden olmuştur. Temizlik ve hijyen imkânlarının darlığı hatta yokluğunun yanında hastanelerin yetersizliği ile doktor ve ilaç eksikliği yüzünden hastalığın daha çok kişiye bulaştığı Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey başta olmak üzere yöneticiler tarafından bilinen ama engel olunamayan konuların başında gelmiştir. 1914 sonları ile 1915 yılının ilk aylarında (Kasım ayından Mart ayına kadar) geçen dört ay gibi kısa bir sürede Erzurum, Artvin, Ardahan, Kars, Iğdır ve Ağrı illerini kapsayan geniş bir çatışma bölgesi Kafkas Cephesi sınırlarındaydı. Türkler ve Ruslar arasındaki savaşlar

sürerken az önce bahsi geçen yerler birçok kez el değiştirmiştir. Buralarda yaşayan sivil halkın yerinden oynaması da hastalığın artmasına sebep olmuştur. Tifüsün yayılması hem hızlı hem de öldürücü etkisi korkutucu seviyede olmuştur. 12 Şubat 1915'te vefat eden Hafız İsmail Hakkı Paşa haricinde komutanlar, hastalığa çare bulmaya çalışan doktorlar bile tifüsten ölmüştür.

EXTENDED ABSTRACT: The First World War was a great event that had devastating effects not only for the Ottoman Empire but also for many states of the world. The battles in the Caucasus Front, one of the most important fronts of the First World War, have a different place for both Turks and Russians. The most important battle of the Caucasian Front is undoubtedly the Battle of Sarıkamış. The Turkish authorities of the period, who wanted to make the lands of the Ottoman Empire, which had been under Russian rule for nearly forty years, a homeland again, made crazy plans for this. In addition to the lack of equipment, clothing and weapons of the Turkish soldiers, the rugged terrain and the war operation in the coldest days of the winter months are of course considered insane. At the head of the Turkish Army is Enver Pasha, both the general staff and the deputy commander-in-chief. Enver Pasha's idealism and bravery caused him to make mistakes when appropriate. Although he was warned about the Sarıkamış War to be held at another time, he did not listen to anyone. One of the important names of this war is Hafız İsmail Hakkı Pasha. Hasan Tahsin Bey, who is the Governor of Erzurum, is one of the other actors. In the days when the important names of the Union and Progress were in the war, they struggled more with the climate and diseases than the enemy. Typhus is one of these diseases. Typhus is not just an event between the last days of 1914 and the first days of 1915. It is a disease that has plagued many armies throughout history. Turks and Russians in the Caucasian Front were greatly affected by typhus. Turks, both as soldiers and as civilians, were more closely acquainted with typhus disease than Russians. Although it is difficult to agree on an exact number on the number of those who died from typhus, the numbers in the telegrams sent by Hasan Tahsin Bey, the Governor of Erzurum at the time, are appalling. As it has just been tried to be explained, in the first months of the First World War, when no one objected that it was one of the largest and most destructive wars the world has ever seen, only the soldiers of two different armies did not fight in the Caucasus Front. There were no deaths only because of the soldiers who were hostile to each other. As well as deaths due to guns, there are also many deaths due to frostbite or various diseases, especially typhus. It should be noted right away that the deaths of the soldiers of the Ottoman Empire, which is still debated why and how it entered the First World War, are not only in the Caucasian Front. Thousands of soldiers died due to diseases in other fronts where the Ottoman Empire fought. But the situation in the Caucasian Front is quite different from other fronts. One of the sources of information about the difficulties experienced by the Turks, who were colder than the Russians in the Caucasus Front and had to struggle with typhus, is the diaries of Hafız İsmail Hakkı Pasha. The testimonies of Hafız İsmail Hakkı Pasha, one of the senior commanders of the Battle of Sarıkamış, are very important in order to better understand the typhus disease in the Caucasus Front, especially in the epidemic. In the days when the Sarıkamis War, which was the most important battle of the Caucasian Front, continued and immediately afterwards, not only the soldiers but also many people from the people lost their lives due to the typhus scourge. Many doctors who struggled with various diseases, especially typhus, under limited and difficult conditions for the recovery of sick soldiers, died due to typhus. The diaries of Hafız İsmail Hakkı Pasha and the information given by Hasan Tahsin Bey, the Governor of Erzurum, about the spread of the disease (typhus) in the Turkish Army provide many details to be learned. The diaries, which are a source of information about the 73 days that Hafız İsmail Hakkı Pasha spent in Erzurum (3 December 1914-13 February 1915), also contain important information for today's soldiers. Hafız İsmail Hakkı Pasha could not take a bath for a month until he arrived in Erzurum on 3 December 1914. Not being able to wash and get enough food caused the soldier to become weak. It is obvious that the army, in which even the senior commanders are in this situation, will not be successful. The condition of the soldiers on the Caucasian Front is devastated. The fact that the Turkish

soldiers, who were waiting to fight with the enemy soldiers, could not see the bath face and clean clothes for a long time in the fight against the disease, caused an increase in the diseases. It was one of the issues that were known but not prevented by the administrators, especially Erzurum Governor Hasan Tahsin Bey, where the disease was transmitted to more people due to the narrowness and even absence of cleaning and hygiene facilities, the inadequacy of hospitals and the lack of doctors and medicines. In a short period of four months between the end of 1914 and the first months of 1915 (from November to March), a large conflict zone covering the provinces of Erzurum, Artvin, Ardahan, Kars, Iğdır and Ağrı was within the borders of the Caucasus Front. While the wars between the Turks and the Russians continued, the places just mentioned changed hands many times. The displacement of the civilian population living in these areas has also led to an increase in the disease. The spread of typhus has been both rapid and lethal. Except for Hafız İsmail Hakkı Pasha, who died on February 12, 1915, the commanders and even the doctors who tried to find a cure for the disease died of typhus.